

5. Романовский А. К., Барсук И. Я. Жизнь во имя будущего. — К., 1974.
6. Ушинський К.Д. Вибр. педаг. твори: У 2 т. — Т. 2. — К., 1983.
7. Ушинский К.Д. Собр. соч.: В 11 т. — Т. 2. — М.-Л., 1948.
8. Ушинский К.Д. Собр. соч.: В 11 т. — Т. 8. — М.-Л., 1950.
9. Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. — Т.5. — К., 1952.

УДК 37.032(091).2.

**ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕЇ Г.С. СКОВОРОДИ
І А.С. МАКАРЕНКА В ПОГЛЯДАХ НА
ОСОБИСТІТЬ**

**Л.І.Ткаченко
(Київ)**

У статті проаналізовано погляди Г.С.Сковороди і А.С.Макаренка на особистість. Визначено складові гуманістичних ідей видатних педагогів. Зазначено про спільне й відмінне в їхніх гуманістичних поглядах на особистість.

Ключові слова: гуманістичні ідеї і погляди на особистість, розвиток особистості.

В статье проанализированы взгляды Г.С.Сковороды и А.С.Макаренко на личность. Выявлены составляющие гуманистических идей выдающихся педагогов. Определено общее и отличное в гуманистических взглядах на личность.

Ключевые слова: гуманистические идеи и взгляды на личность, развитие личности.

The article deals with an analysis of the humanist thinking about a person by G.Skovoroda and A.Makarenko. The author of this article determines the components of humanist thinking by outstanding pedagogues. The general and differing features in the humanist thinking about a person by G.Skovoroda and A.Makarenko are considered.

Key words: humanist thinking about a person, personal intellectual growth and development.

В основу нинішніх освітніх змін, які мають уплинути й на подальший розвиток освіти, покладено гуманістичну концепцію, яка трактує освітньо-виховний процес «як необхідну умову для особистісного самовираження людини, як можливість найбільш повно й адекватно відповідати природі людської особистості» [6, с.17]. Увага до проблем особистості зумовлена тим, що рівень розвитку інформаційно-технологічного суспільства об'єктивно вимагає все більшого розвитку від людини [5]. Водночас на передній план виходить і суб'єктивне прагнення людини до активного й творчого самоствердження, що з необхідністю передбачає «самовдосконалення і самореа-

лізацію», становлення «вільної, суспільно- й самопоцінюваної особистості» [4, с.11]. Завдання розвитку особистості виявляють і проблеми морально-духовного аспекту, оскільки в умовах сучасного суспільства людина в ситуаціях самоствердження і самореалізації інколи опиняється в ситуаціях морального вибору. Отже, на перший план мають вийти не професійні, а моральні якості індивіда, адже мораль «крокує не до істини, а до добра, не через логіку, а через совість» [1, с.510]. Таким чином, сучасна гуманітарна думка доходить висновку про необхідність проголошення «принципу цінності особистості, її піднесення ... як головних ознак гуманістичної психології, педагогіки, в цілому – суспільства» [9, с.126].

Вирішення завдань розвитку особистості в сучасному суспільстві спонукає науковців і педагогів до розробки новітньої теорії розвитку особистості (І.А.Бех, Г.О.Балл, С.Д.Максименко, В.О.Моляко та ін.). Надзвичайно цікавим і необхідним з позицій історії і теорії педагогіки вбачається дослідження поглядів на особистість в педагогічно-освітній спадщині видатних педагогів, а також нового прочитання їхніх ідей, співзвучних сучасним освітньо-педагогічним проблемам.

Видатних мислителів минулого Григорія Савича Сковороду і Антона Семеновича Макаренка вирізняє особлива гуманістична складова їхніх поглядів. Саме тому вочевидь активізувався науковий інтерес до педагогічних ідей філософа Г.С.Сковороди і до виховної системи практика А.С.Макаренка. Сучасні дослідники зазначають визначний внесок Григорія Сковороди у розвиток національної і світової гуманітарної думки (І.А.Зязюн, М.Кисельов, В.В.Ільїн, Н.П.Поліщук), наголошують на доцільності використання спадщини українського філософа-гуманіста для формування якостей особистості молоді та вчителів (Н.Дига, В.Захарова, В.П.Коцур, В.Хомич), зауважують складові його вчення, які слугують гуманізації сучасних поглядів на виховання і освіту (Л.І.Горенко-Баранівська, Р.Множинська, Я.М.Стратій). У розвідках про творчість Антона Макаренка, що здійснюються останнім часом, визначається місце його теорії і практики виховання у світовій і вітчизняній педагогіці (І.А.Зязюн, Л.В.Образцова, Н.Н.Окса, А.А.Фролов), зосереджується увага на методах його виховної системи (Н.В.Абашкіна, І.Мельникова, Л.І.Гриценко), а також їхньому використанні у педагогічній практиці сучасності (В.В.Бучковська, С.С.Єгорова, Е.Ф.Корабльова та ін.).

О.В.Сухомлинська зазначає, що навіть і нинішній історико-педагогічний дискурс не може бути звільненим від впливу політичних та ідеологічних віянь, оскільки відповіді даються на сучасні потреби і запити. Тому при аналізі поглядів як Г.С.Сковороди, так і А.С.Макаренка дотримуватимемося підходів, окреслених О.В.Сухомлинською [10] і загальноприйнятих у сучасних історико-педагогічних розвідках. Тут зазначимо, що для кожного з мислителів характерна своя система ідеологічних штампів і символів, притаманних історичному часові, в якому кожен з них жив і творив. Але за цими формальними ознаками проступає істинна думка. Ми враховуватимемо, відповідно до останніх розвідок в царині герменевтики [8], обидва принципи герменевтичної

логіки – принципу однозначності і принципу багатозначності, – які, взаємодоповнюючи один одного, забезпечують дійсний феномен розуміння тексту.

В силу спрощеного, а до того ж ідейно-політичного підходу за А.С.Макаренком до останнього часу було закріплено «марксистську ортодоксальність» як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій думці [3]. За тих же причин донедавна погляди Г.С.Сковороди тлумачилися як такі, що не лише відобразили оригінальний філософсько-етичний світогляд мислителя, а й відбили «соціальний протест трудящого селянства» [12]. У нашій розвідці ми проаналізуємо лише ті складові творчості Г.С.Сковороди і А.С.Макаренка, що відображають суто гуманістичні погляди педагогів: на особистість і її розвиток.

Досить поширеною у вітчизняній гуманістичній науці (в тому числі й педагогіці) була позиція, коли «індивідуалізм» протиставлявся «колективізму» як відторгнення індивіда від суспільних інтересів на противагу включеності індивіда в колектив і отожднення інтересів колективу як своїх власних. Відповідно й сприймалися ці поняття у співвідношенні «негатив» і «позитив». Як підкреслюють у дослідженнях Л.Губерський та ін., зазначене співвідношення між цими якостями є надто спрощеним. Навпаки, індивідуалізм як «прагнення до самостійності, незалежності, особистої відповідальності за себе і за свою справу», а також усвідомлення власної спроможності до «самостійного творення, здійснення того, що не може бути перекладене на плечі колективу», і, що особливо важливо, «усвідомлення власної гідності індивіда й визнання такої ж чесноти за іншим» [2, с.301], переосмислюється сучасними філософами й психологами як одна з рис, що характеризує рівень розвитку особистості. Вищезазначене безпосередньо допоможе у розгляді поглядів обох педагогів на особистість.

Концепція особистості Григорія Сковороди бере свій початок з його уявлення про подвійну природу всього сушого – зовнішню (видиму) і внутрішню (приховану). Людина взагалі, як і кожна окрема людина зокрема, – це окремий світ – «мікрокосм» (на відміну від всесвіту), котрий, як «маленький простий камушек, в котром ужасный пожар затаился». Видима натура – «камушек» – матеріальна, невидима – «пожар, що затаївся» – духовна.

Підкреслюючи індивідуальність кожної людини, Григорій Сковорода вдається до надзвичайної образності. Він подає зображення фонтану, що наповнює різні ємності, з написом «нерівна всім рівність». У цьому символі й зовнішня різноманітність, і сутнісна (за призначенням, «сродність») несхожість, і внутрішня (духовна) відмінність – судини, «различные по их вѣстности». В алегорію Г.С.Сковорода вкладає подвійне значення: кожна людина неповторна, кожна наповнює «бог» (або «природа») відповідно до внутрішніх, індивідуальних потреб.

Пізнання людини для Г.С.Сковороди – це пізнання її внутрішньої природи, оскільки «не внешняя наша плоть, но наша мысль – то главный наш человек» [13, с.160]. Тобто інтелектуальні й моральні якості для Г.С.Сковороди складають основні характеристики особистості, власне кажучи, роблять людину особистістю.

Прояснюючи соціальну природу особистості і притримуючись при цьому ідеї «сродності» й слідування за «натурою», Г.С.Сковорода змальовує суспільство як складне утворення, в якому кожний його член є виключно індивідуальним. В образній, символічній системі Г.С.Сковороди людина у суспільстві теж виступає в дуальній концепції: особистості, що живуть «за натурою», «составляют плодоносный ... общества сад, так, как часовую машину свои части. Она в то время порядочное продолжает течение, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившіяся по всему составу должности часть отправляет» [13, с.417]. Окреслюючи місце особистості в суспільстві, Григорій Сковорода одночасно використовує два символи, що складають корелятивні пари, в яких кожен з елементів на перший погляд заперечує інший: «Сад» – «машина» (живий – неживий), «плодоносний» – такий, що «часовой машины часть» (творчий, самостійний, абсолютно самодостатній – лише деталь механізму задля злагодженого руху). Без перебільшення можна констатувати, що тут Г.С.Сковорода висловлює думку про включення індивіда в суспільні відносини, в якому він (індивід), з одного боку, має свободу реалізувати себе саме як особистість у власній творчій діяльності, що принесе плоди (тобто в розвитку), а з іншого, – несе індивідуальну відповідальність за функціонування усього суспільства, виконуючи обов'язки на своїй ділянці. Свобода і відповідальність, про які неодноразово говорить Г.С.Сковорода, якраз і є тими факторами, що допомагають формувати особистість, тобто забезпечують її розвиток.

Основою вчення Г.С.Сковороди про розвиток особистості є ідея самопізнання. «Узнай себе», «разумѣть себѣ самага» – це провідна думка багатьох його творів. Самопізнання, на думку педагога, веде до самовдосконалення і саморозвитку. Спонукаючи до рефлексії – «наглядай за душею, яке в ній зело проростає», нагадує про самовдосконалення – «не барися полоть, як де недобре зійшло, все повиполой мерщій» [12, с.287]. Від ідеї самопізнання й самовдосконалення Г.С.Сковорода підходить до ідеї саморозвитку. Розвиток особистості у поглядах Г.С.Сковороди різнобічний і взаємопов'язаний: інтелектуальний має відбуватися водночас із фізичним, інтелектуальний невід'ємний від морального й духовного. Напруження інтелектуальних і моральних сил (виховання волі через обрання морального вчинку) стає тим шляхом, яким має йти людина не лише в пізнанні світу, самопізнанні, але й в постійній роботі з духовного самовиховання, зростання, тобто саморозвитку. Про це зазначає Григорій Сковорода у багатьох творах, особливо ж у тих, що мали спеціальне педагогічне призначення – листах до Михайла Ковалинського. В одному з них педагог наставляє свого учня: «Колупай всередині себе колодязь тієї води, яка зростає і твій дім і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся це джерело очистити...» [12, с.309]. Тут виразно звучить думка Григорія Сковороди про необхідність для особистості формування діяльнісного, продуктивного способу життя в суспільстві.

Можливість розвитку, на переконання Г.С.Сковороди, вже закладена в людині самою природою: «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина [11, с.417–418]. Чи бачить Григорій Сковорода межі розвитку? Вочевидь його тези щодо наповнення «по вместимости» та «менѢ имѢет, но в том равен большему, что равно есть полный» – це пояснення того, що намагання кожної особистості до найбільш повного задоволення своїх особистісних потреб настільки ж можливе, як і необхідне. Рефлексуючи, кожна особистість із необхідністю має з'ясувати, чи «наполнен по вмѣстимости», чи «есть полный» [11, с.435]. На цьому неодноразово наголошує педагог у вже згаданих листах до свого учня. Філософ і педагог Г.С.Сковорода неодноразово зауважує й про необмеженість духовного розвитку. Зустрічаємо в його творах образи, які змальовують цю необмеженість, яка виступає водночас і умовою свободи задля розвитку: порівняння духовного простору з неосяжним океаном або з безмежним небесним простором [12, с.231].

Спираючись на думки, висловлені філософом і педагогом в його творах, приходимо до висновку, що людина, за його переконаннями, істота активна, діяльна, соціальна. Григорій Савич розрізняє дві сторони її діяльності – «сродна» предметна праця і духовний розвиток. Причому діяльність в предметному світі суспільства виявляється окресленою межами «сродності», а духовний розвиток безмежний. Саме в цьому виявляється як сильна сторона його вчення – самопізнання і саморозвиток за «сродністю», так і слабка – «сродність» обмежує людину, прирікає її до виконання певного виду діяльності, оскільки є даною від народження. Проте діяльність людини з духовного самовдосконалення і морального зростання як його складової, на думку Григорія Сковороди, нічим не обмежена.

Антон Семенович Макаренко вживав поняття «особистість» переважно у контексті «колектив». Він уважав, що особистість може і відбутися, і виявити себе лише через колектив. Для А.С.Макаренка вчинок особистості, що «не розрахований на інтереси колективу, є вчинок самогубний, він шкідливий для суспільства».

Глибокий практик А.Макаренко, з одного боку, закликав не мріяти про «досконалу особистість», навертав до прозаїчного, практичного мислення «в межах вимог нинішнього і завтрашнього дня», а з іншого, вважав, що особистість слід вбачати у кожній людині. І розв'язання проблем особистості він бачив як спільні – «суспільства і особистості». Тому і щастя особистості А.С.Макаренко вбачав в освіченості, у праці, у однастайності і спів-дії з колективом: «для реального, живого громадянина нашої країни, для трудівника амплітуда коливань учинку дуже велика: від радісної, свідомої, творчої праці у повній єдності з працею інших людей, з одного боку, до повнокровного, життєвого щастя, не отруєного ніякою відокремленістю, ніякими муками совісті, з іншого» [7, с.37–38].

Духовність для А.С.Макаренка передусім поставала у моральності думки, моральності вчинку. Моральність індивіда – це вчинок, який «має вимірюва-

тись тільки інтересами колективу і колективності» [7, с.44]. Треба зазначити, що в уявленні А.С.Макаренка моральність нового суспільства, в будівництві якого брали участь і його вихованці, має бути такою, що перевершує усе напрацьоване впродовж історії людства.

Антон Макаренко вважає неповторною кожен особистість. Він констатує: «...Було б вірним верхоглядством ігнорувати людське розмаїття і питання про завдання виховання намагатися втиснути у загальну для всіх словесну строчку», і тут же зауважує, що будь-яка дія стосовно до особистості «вимагає обережності» [7, с.51].

Усі перетворення, які мають відбутися із особистістю на шляху її морально-духовного, а також і професійного зростання, А.С.Макаренко називав вихованням. На його переконання, процес виховання є дихотомічним. Він пише: «виховуючи окрему особистість, ми маємо думати про виховання усього колективу...В кожен момент нашого впливу на особистість ці впливи обов'язково мають бути і впливом на колектив. І, навпаки, кожне наше доторкання до колективу обов'язково буде і вихованням кожної особистості, яка входить у колектив» [7, с.52]. Саме через колектив А.С.Макаренко ставив завдання виховання в індивіда дисципліни, почуття обов'язку, честі, а також можливість гармонії особистих і загальних інтересів.

А.С.Макаренко, говорячи про «програму людської особистості» (маючи на увазі її розвиток), розмірковує: «...Це програма особистості має бути однаковою для всіх? Що ж, я повинен вганяти кожен індивідуальність в єдину програму, в стандарт, і цього стандарту домагатися? Тоді я повинен пожертвувати індивідуальною чарівністю, своєрідністю, особливою красою особистості, а якщо не жертвувати, то яка ж у мене може бути програма?» [7, с.55]. У цьому глибоке переконання А.С.Макаренка, що кожна особистість неповторна й наділена власними обдаруваннями, і тому є об'єктивна необхідність розвитку кожної особистості за її власною траєкторією, «ідучи услід за якостями особистості, за її схильностями і здібностями, спрямувати цю особистість у найбільш потрібну для неї сторону...» [7, с.56].

Найбільш важливим у теорії виховання А.С.Макаренка була його теза про взаємозалежність особистості і колективу з точки зору взаємних зобов'язань, а отже виховання стриманості, волі, дисциплінованості, відповідальності. почуття обов'язку, тобто розвитку не лише у вузькому, інтелектуальному й психічному, а й широкому сенсі – соціальному. Педагог зазначав: «Захищаючи колектив у всіх точках зіткнення з егоїзмом особистості, колектив тим самим захищає і кожен особистість і забезпечує для неї найбільш сприятливі умови розвитку. Вимоги колективу є такими, що виховують головним чином стосовно до тих, хто бере участь у вимаганні. Тут особистість виступає у новій позиції вихованця – вона не об'єкт виховного впливу, а його носій – суб'єкт, але суб'єктом вона стає, тільки коли виражає інтереси всього колективу» [7, с.76].

Основною ідеєю А.С.Макаренка у теорії виховання в колективі є те, що ніяку рису характеру, пов'язану із вольовими якостями – організованість,

волю, мужність, цілеспрямованість тощо – «не можна виховати без спеціальних вправ у колективі», так само, як і ніякий інший метод впливу на особистість, не може дати очікуваного результату, крім методу виховання в колективі.

Підсумовуючи, зазначимо, що і Г.С.Сковорода, і А.С.Макаренко вбачали у кожній людині неповторну індивідуальність, яка має розвиватися за власними здібностями і розуміли розвиток особистості як єдиний цілісний процес. Складовими розвитку особистості (або напрямками її розвитку) обидва педагоги вважали інтелектуальний, здоров'я (наголошуючи як на фізичній, так і на моральній стороні), практично-діяльнісний, морально-вчинковий і духовний.

Г.С.Сковорода обмежував розвиток особистості в практично-діяльнісній сфері «сродною працею», проте духовно-моральний розвиток уважав безмежним. Натомість А.С.Макаренко проголошував розвиток особистості взаємопов'язаним із розвитком колективу: на його переконання колектив, з одного боку, зумовлює і підтримує розвиток особистості, а з іншого, – обмежує лише його потребами колективу.

Необхідною умовою розвитку, на думку Григорія Сковороди, виступає свобода, яку він поєднує із особистісною відповідальністю за власні вчинки. Він переносить розвиток у внутрішню, духовну сферу діяльності особистості і всю відповідальність покладає на особистість. На думку Антона Макаренка, існує взаємозалежність розвитку і взаємний обов'язок між особистістю і колективом, отже й відповідальність взаємно розподілена.

Григорій Савич Сковорода ставить перед особистістю вимоги самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення, яке передусім має не зашкодити суспільству. У Антона Семеновича Макаренка індивід, ставлячи перед собою завдання, має обов'язково враховувати суспільну мету.

Отже, проаналізувавши творчу спадщину Г.С.Сковороди і А.С.Макаренка, зазначаємо, що для обох педагогів був притаманним гуманістичний погляд на людину. Своїми ідеями вони привертали увагу до особистості як істоти соціально активної і діяльнісної, яка має право на власний особистісний розвиток, що в будь-якому випадку буде відмінним від розвитку іншої особистості. Обидва педагоги наголошували на щасті людини, яке вбачали у творчій праці й задоволенні духовних потреб особистості. Принципові відмінності у педагогічних поглядах Григорія Сковороди і Антона Макаренка полягають у площинах індивідуалістично-орієнтованого (Г.С.Сковорода) і колективно-орієнтованого (А.С.Макаренко) розвитку особистості.

Погляди Г.С.Сковороди і А.С.Макаренка мають більше спільного, ніж такого, що взаємно виключається. Враховуючи нинішній стан суспільства, а також пріоритетні напрями його подальшого поступу, логічно припустити, що гуманістичні ідеї обох мислителів є надзвичайно затребуваними в розвитку суспільної і наукової думки сучасності, причому в обох аспектах, що зазначені нами як протилежні. Справа сучасних дослідників – поєднати й гармонізувати їх у концептуально єдиній теорії розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В.П. та ін. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручн. – Вид. 3-є, випр. та доп. – К., 2006.
2. Губерський Л. та ін. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз. – К., 2002.
3. Зязюн Л. Виховні системи Антона Макаренка і Олександра Нілла в інтерпретації французьких вчених // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2006. – Вип. 3–4. – С. 200–219.
4. Кравченко Т.В. Сутнісні характеристики соціалізації // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – 2007. – № 3(56). – С. 11–19.
5. Кремень В.Г. Інноваційна людина: Україна на шляху європейської інтеграції. // Агора. Україна в європейському контексті. Вип. 5. – К., 2007. – С. 5–16.
6. Кремень В.Г. Поступ до нової філософії освіти в Україні // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. – Частина 1. – Харків, 2002. – С. 9–23.
7. Макаренко А.С. Коллектив и воспитание личности / Сост. В.В. Кумарин. – М., 1972.
8. Мухамадиев Р.Ш. Густав Шпет: проблемы герменевтической логики // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия – 2006. – № 5. – С. 33–43.
9. Рибалка В. Принцип цінності особистості у психології, педагогіці та суспільстві // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський журнал / За ред. І.А.Зязюна та ін. – Ченстохова – К., 2007. – Вип. IX. – С. 121–128.
10. Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі // Шлях освіти. – 2001 – № 4. – С. 10–15.
11. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. – Т. I. – К., 1973.
12. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. – Т. II. – К., 1973.
13. Ткаченко Л.І. Гуманістична концепція Г.С.Сковороди в контексті сучасної освітньої парадигми // Питання професійної підготовки фахівців у сучасних педагогічних дослідженнях: Зб. наук. праць. – Харків, 2007. – С. 268–278.
14. Шинкарук В., Іваньо І. Григорій Сковорода // Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. – Т. I. – К., 1973. – С. 11–57.